

МКУ «Управление образования МО «Намский улус» РС(Я)»
МБОУ «Едейская СОШ им. З.П.Саввина МО «Намский улус» РС(Я)»

«Социальной өттүнэн көмүскэлэ суох обону ийтигэ интернат оруола»

Толордо: интернат иитээччитэ
Харитонова М.Н.

Иһинээ5итэ

Кириитэ	3
I чааһа. О5ону иитиигэ биллиилээх педагогтар көрүүлэрэ	
1.1. Интернат - о5о саас биһигэ.	5
1.2. Сахаларга о5ону иитиигэ өбүгэ оло5урбут ситимэ	6
II чааһа. Дэгиттэр сайдыылаах, олоххо бэлэмнээх о5ону иитиигэ интернат оруола	
2.1. О5о сайдарыгар сөптөөх усулуобуйаны тэрийии	9
2.2. О5ону эт-хаан өттүнэн сайыннарыы, үлэнэн иитии	10
2.3. О5о билии өй - санаа өттүнэн сайдыытын, бэйэтин сайыннарыытын тэрийии-11	
2.4. О5о тумэр, тэрийэр, салайар дьо5урун сайыннарыы	14
Төрөппүттэри кытта үлэ	19
Түмүк	20
Туһаныллыбыт литература	22
Сыһыарыылар	23

Актуальнона: Бүгүн, дойдуга уонна республикаба социальной уларытылар бара турар кэмнэригэр обону иитии оскуола үлэтигэр ураты, тутуах суолталаах.

Педагогтар иннилэригэр турар бастакы учараттаах сорукутаах быһыыларынан обону көбүлүүр уонна иитэр эйгэни үөскэтии, чөл олох сизэрин уонна киһи эрэ кэрэхсиир идеалын- үөрэхтээх, культууралаах, кимтэн да тутулукуттаммат , активнай позициялаах, элбэби сатыыр, элбэби билэр- көрөр кыахтаах, амарах дууһалаах уонна чэрдээх илиилээх үлэһит киһи идеалын иңэри буолуохтаах.

Педагогтар утумнаах үлэлэринэн обону иитиигэ үгэс буолбут методтар билиңни сыһыаннары кытта ситимнэрэ быстыспатын, үөрэтэр-иитэр процеһы тэрийии усулуобуйата тупсарын, доруобуйаны харыстыыр технологиялары киллэриини, үөрэхтээһиннэ үөскуур көбүлээһиннэри общественность өттүнэн өйөбүлэ кэңиирин, үөрэнээччилэр спортивнай, интеллектуальной, айымньылаах куюнкурустарга уонна күрэхтэһиилэргэ үрдук көрдөрүүлэнэллэрин ситистилэр. Билиңни кэмнэ дойдуга буола турар уларытылар үгэс дьэ кэргэннэ обону иитиигэ улахан ыарахаттары үөскэттэ, ол түмүгэр элбэх обон уулуссаба көрүүтэ-истиитэ суох сылдыар, сөптөөх иитиини ылбат, үөрэхтэн матар, инникигэ эрэлин сүтэрэр.

Социальной тулааһаһыы, саастарын ситэ илик ыччаттар кырыктаах быһыылананылар, наркотиктарынан үлүһүйүүлэрэ, оболор ортолоругар алкоголизм уонна токсикомания көстүүлэрэ курдук проблемалар билигин да сытытык тураллар.

Бу барыта эргийэн кэлэн обон психологиятыгар, сайдытыгар охсор. Маннык проблемалаах ыалларга син орто дьобурдаах эрээри мөлтөхтук үөрэнэр, кыахтаах эрээри онтун толору туһаммат оболор улааталлар. Бу оболору интернатка ылан үөрэбэр толору ситиһэригэр, иллэн кэмигэр сөптөөх дьарыгы булан дьобурун сайыннараһыгар көмөлөһүү иитээччи сорука. Маннык ускул - тэскил, көрүүтэ-хараһыыта суох сылдыар обон сөптөөх иитиини ылбакка кэлин улаатан баран обществоба туһата кыра, эбэтэр эдэр сааһыгар сылдыан олох очурдарыгар обустарыан сөп.

Маны барытын учуоттаан государство обон дьэитин, оскуола иһинэн үлэлиир араас хайысхаллаах үөрэх-олох ирдэбилигэр сөп түбэһэр интернаттары тэрийдэ.

Онон ырыынак сыһыаннаһыытыгар киирбит кэммитигэр бу проблемалары быһаарарга интернат обон иитиитигэр улахан суолталаах оруолу ылар. Интернат иитэр үлэтин сыала-сорука обон өй-санаа, сизэр-майгы, эт-хаан өттүнэн бигэ туруктаах буолан тахсарыгар туһаайыллар. Манна хас биирдии обону тус уратытыгар олобуран, айылба хатыламмат кэрэтин курдук көрөн, киниэхэ төрөөбүт норуотун өйүн-санаатын, кутун-сүрүн, культуратын, үгэстэрин иңэрэн, сизэрдээх өйдөөх-санаалаах эргиччи

сайдыылаах буола улаатарыгар сөптөөх усулуобуйаны, эйгэни тэрийии ирдэнэр. Бу эйгэни тэрийиигэ интернат-оскуола-төрөппүт бииргэ үлэлиир ситимин олохтуубут.

Чинчийи туһаайыта: Эти-хааны сайыннарыы

Сизэр - майгы өттүнэн иити

Үөрэбин таһыма

Дьобурун сайдыыта

Олоххо сатабыла.

Сыал: Эт-хаан өттүнэн доруобай, ыраас дууһалаах, билии-көрүү, өй-санаа өттүнэн сайдыылаах, олоххо бэлэмнээх дэгиттэр ыччаты иити.

Сорук:

1. О5о сайдарыгар сөптөөх усулуобуйаны тэрийи.

2. О5о билии ой-санаа, сизэр-майгы өттүнэн сайдыытын, бэйэтин сайыннарыытын тэрийи

3.О5о түмэр, тэрийэр, салайар дьобурун сайыннарыы

4.О5о бабатынан дьаһанан иллэн кэмин атаарыы, дьобурун сайыннарыы

5. О5ону эт-хаан өттүнэн сайыннарыы, үлэнэн иити.

6.Иитэр үлэбэ төрөппүт оруолун үрдэти

Сурун принциптэр: Убаастабыллаах сыһыан, ирдэбиллээх, аһаҕас, истин бодоруһуу, бэйэ-икки ардыгар болбомтолоох, тулуурдаах буолуу, о5о интэриэһин көмүскээһин

Сурун ирдэбиллэр: Саастарын учуоттааһын. Интэриэстэригэр тирэбири. Өбүгэ угэстэрин туһаны. Бастын дьыэ-кэргэн иитэр ньымаларыгар тирэбири

Улэбит ньымалара: Бэсиэдэ, лекция, анкета, биирдиилээн кэпсэти, эбии дьарыктаныы, араас хайысхалаах курууоктар.

Гипотеза (сылыктааһын)-Иитиллээччилэр иллэн кэмнэрин туьалаахтык атааралларыгар усулуобуйа тэрийэн, араас хайысхалаах курууоктарга соптоох дьарыгы о5о буларын тэрийдэххэ сизэрдээх ойдоох-санаалаах, эргиччи сайдыылаах утуо кьи буолан тахсыа.

Олоххо суолтата: Социальной өттүнэн комускэлэ суох о5ону араас хайысхалаах курууоктарга дьарыктаан о5о бэйэтин дьобурун, талаанын арыярыгар уонна сайыннараыгар олоххо барыны - бары сатыыр, туохха барытыгар сыстаҕас, дэгиттэр сайдыылаах кьи буола улаатарыгар, ой-санаа, сизэр-майгы өттүнэн олоххо бэлэмнээһин.

Улэ саната: О5ону, торопсуту бэйэ икки ардыгар курууок нонуо чугаьатан олох сырдыгар угуйуу.

1 чааһа. О5ону ийтиигэ биллилээх педагогтар коруулэрэ.

1.1. Интернат - о5о саас биьигэ.

«Интернат - о5о саас биьигэ» диирбит оруннаах. О5о саас – о5о улаатарын кэрээлиир биир кэрдиис кэм. Киьихэ итиллибит эйгэтэ, о5о сааьа хайдах ааспыта, бу кэмнэ киниэхэ туох утуе ейдебул инэриллибитэ, кини киьи буолан тахсарыгар тыын суолталаахтар.

Интернат диэн грек омук «интернус» диэн тылыттан уескээбит, тылбааьа «внутреннее», «иьинээ5и» диэн. Онтон С.И.Ожегов «Быьаарыылаах тылдытыгар» интернат диэн ейдебул икки быьаарыылаах.

1. Интернат – оскуола, онно государство керуутугэр олорон оболор уерэнэллэр.
2. Интернат – ханнык эмэ уерэх тэрилтэтин олорор уопсай дьихэтэ.

Онон интернат диэн тыл оболор государство керуутугэр-истиитигэр уопсай дьихэ5э олорон уерэниилэрэ диэн ейдебуллээх.

Интернакка билигин олох, уерэх ирдэбилинэн араас оболор олороллор. Тулаайах, кьаммат дьихэ кэргэн, соботох ийэ-а5а иитэр оболоро, ону таьынан анал уерэх кьыатыгар уерэнэр бабаплаах оболор, эбэтэр элбэх оболоох ьаллар оболоро олорон уерэнэр иккис дьихэлэрэ буолар.

Урут да, билигин да интернат – о5о саас биьигэ, уерэх кьыата, оскуола обону иитэр, керер-харайар биир тутуах тэрилтэтэ. Интернат, тьелеех элбэх обону киьи-харагынан, олох киэн аартыгар далаьа кэбиьэн, урдуккэ кетуппутэ буолуой?!

Интернат – бу ураты эйгэлээх улахан дьихэ кэргэн. Манна араас саастаах, араас ийтиилээх оболор убай-быраат, эдьий-балыс курдук биир тэннэ итиллэллэр, улааталлар, сайдаллар, олороллор.

Онон итиллээччилэр киьи быьыытынан итиллэн тахсыларыгар интернат биир сурун оруолу ьлар. Ол иьин интернат улэьитэрин иннилэригэр ьал, норуот инники кэскилин, эрэлин-оботун-эппиэтинэскэ ьлан иитэр, керер=истэр сункэн улахан эппиэтинэс суктэриллэр.

Интернат иитэр улэтэ о5о киьи буолан тахсарыгар туьаайьылар. Хас биирдии о5о тус уратытыгар олобуран, киниэхэ тереебут норуотун терут культуратын, угэстэрин инэрэн, сирдээх ейдеех-санаалаах, эргиччи сайдыылаах буола улаатарыгар эйгэни тэрийии иитэр улэ сыалынан-соругунан буолар.

Саха олобун уьуннук кэтээн корон уорэппит чинчиьиттэр улэлэрин билистэххэ, Саха киьитэ о5о ийтиитигэр ураты болбомтотун уурара, улахан суолта биэрэрэ костор.

1.2. Сахаларга обону ийтиигэ өбугэ олоьурбут ситимэ.

Киби аймах историятыгар оѦону иитэр ньыма сунньунэн икки белеххе хайдан сайдыбыта уонна омука барытыгар улаханник уратыласпат, уларыбат. Хайа бабарар омука оѦону иитэргэ уѦун кэмнэ туттар ус ньымалааба биллэр-тылынан, бэйэ холобурунан, дьарыгынан. Быстах туттар ньыма омука барытыгар эмиэ биир-хайбал, сэмэ, ирдэбил, дьарыгы солбуйуу.

Оттон ити ньымалары олоххо туттан, иитэр угэс ситимэ диэн омука олорор айылбатынан, олобун онкулуттан керен, чопчу уратылаах буоларын табынан, сайды-кэхтии тэтиминэн уларыта турар. Иитэр угэс – оѦону иитии хатылана турар кестуутугэр дьуерэлээх, ебугэ чочуйбут бэлэм тэрилэ, туттар мала, субэтэ-амата, ыйынньыга, норуот педагогикатын сунньэ. Терут угэс оѦо ис айылбатынан сайдытын кытта дьуерэлээн, уйэттэн-уйэѦэ байан, тупсан сайдан ийэр, оѦону теребут айылбатыгар алтыыннаран иитии тутул ейун (принцибин) олоххо киллэрэр. Иитэр угэс ситимигэр норуот сайдытын таыма сене сылдьар диэн академик Г.Н.Волков бэлиэтиир (31, с 19).

Саха олобун уѦундук кэтээн керен уерэппит чинчийтэр улэлэрин биллэстэххэ, саха кийитэ оѦо иитиитигэр ураты болѦомтотун уурара, улахан суолта биэрэрэ кестер.

Саха олобун диринник чинчийбит В.Л.Сорошевскай, бэйэтэ кэтээн кербутугэр олобуран, оѦону иитиини балачча киэнник ырыппыта, тумук санааларын эппитэ. Онуоха угус чаччыны туѦанан, холобурдары асалтаабыта. Кини, саха оѦону бэйэ холобурунан иитэрин таба керен, сепке сыаналаабыта, ол олох бары кестуутугэр барар процесс буоларын ыйбыта.

Профессор В.Ф.Афанасьев норуот уйэттэн уйэѦэ чочуйан, угус ньыманы мунньан, оѦо иитиитин уратыларын кытаанахтык тутуѦарын, бэйэтэ туѦанарын ырыппыта, ыйбыта. Бу теѦе да «суруллубатах сокуонунан» аабыллыбытын иѦин, кырдыаѦас эдэргэ, тереппут оботугар инэрэр, олох бэйэтэ ирдиир кытаанах ыйаахтара буолаллара. Профессор оѦо иитиитигэр элбэх суолу ыйбыта.

Норуот педагогиката оѦону иитиигэ ситимин туѦунан академик, профессор Б.Н.Попов улэлэригэр киэнник арийбыта. Учюнай ыал педагогикатыгар оѦону иитэр ситим баарын, кини тутула олох сокуонугар сеп тубэѦэрин, чочуллубут быраабылалардааѦын, анала-сорука чуолкайын, ис хобооно олох бары етун хабарын бэлиэтиир. Саха кийитэ оботун олоххо бэлэмнээн киби быѦытынан ситэригэр-хоторугар саас кэрдиис кэмин табыгастаахтык туѦанарын, онно дьуерэлээн иитии, уѦуйуу араас ньымаларын таба туттарын арийар.

Академик Н.С.Чиряев норуот педагогиката дьиэ кэргэннэ баарын бэлиэтиир. ОѦону иитиигэ билинни олох омсолоох еруттэрин ыйар уонна былыргы-аныгы сыѦыаннарга оѦо иитиитин уѦе кестуулэригэр тохтуур:

- Былыр оҕону дьэ кэргэнинэн, аймабынан иитии аҕа ууһун аатын урдуктук тутарга, түһэн биэрбэт туһугар кыһалларга эбээһинэстиирэ.

- Оҕону иитэр ньымалар: кылыс этии – сизэргэ-майгыга, таабырын – өйү сайыннарарга, сэһэн – учугэйи-куһаҕаны араарарга, ырыа-тойук – кэрэ иэйиини уһугуннарарга киэнник туттуллубуттара.

- Дьон-сэргэ ытыктыыр дьоно – хайа эрэ өттүнэн норуот учууталлара, сырдатааччыллара. Кинилэр бэйэлэрин иитэр, уөрэтэр сабыдыалларын ханнык да анал такайыта суох улэ-хамнас, олох-дьаһах, кэпсэтии, көр-нар хаамытыгар онороллор. Ол кими даҕаны саакка-суукка киллэрбэтин, салгыппатын урдуктук сыаналыыр. Итиннэхэ олобуран, К.С.Чиряев норуот педагогикатын уөрэтэр, олоххо туттар наадатын этэр.

Учуонай К.Д.Уткин өбүгэ ыччаты иитэр угэһин икки суолга араарар: тылга уһуйуу, итэбэли иңэрии. Тылга уһуйуу 3, итэбэли иңэрии 8 көрунун ыйар.

Г.Г.Попов сахаҕа оҕону иитии угэһин 8 хайысхатын уонна хас биирдии угэс көруннэрин быһаарар. Кини оҕо иитиитигэр угэс 66 көрунун ыйар уонна маннык тумуктээх санааны этэр: «Былыр киһи олоҕо сокуон харабынан хааччахтаммат кэмигэр, кини ис философията, итэбэлэ, олобун сокуона буолар эбит. Киһи өйө-санаата, быһыта-майгыта, этэ-хаана ыччаттарыгар, удьуордарыгар бэриллэрин өйдөөн, биһиги өбүгэлэрбит сизэр-майгы булгуччу тутуһулар дирин философиятын тун былар уөскэппиттэр эбит».

Уөһэ ааттаммыт холобурдар сахаларга оҕону иитэр ситим баарын туоһулууллар. Оҕону иитэр ситим ис хоһоонуттан норуот педагогикатыгар олобурбут иитии тиһигэ тахсар. Сурун ис хоһооно, сыала, соруктара, балаһыанньалара, ньымалара, иитэр улэ көруннэрэ омук олобун дьаһабын тутулуттан, культуратыттан, дьаһанан олорор уөруйэбиттэн, айылбатын уратытыттан төрүүттэнэн сайдар. Онно оҕону иитиигэ дьэ кэргэн кыаҕа дьэнкэтик көстөр. Оҕо хайдах итиллэн дьонно тахсарыгар төрөппүт эппиэтинэһин өйдүүрэ. Дьэ кэргэн иһигэр сизэрдээх быһыы-майгы, утө сыһыан олохтоноро оҕо иитиитигэр быһаччы сабыдыаллырын, ол төрөппүттэр бэйэ-бэйэлэригэр сыһыаннарыттан тутулуктаабын билэллэрэ. Оҕо ийэни, аҕаны, дьэ иһинээби дьону, аймахтарын утуктэр дьобура куускэ сайдыбытын хас биирдии тереппут олус учугэйдик билэрэ. Ол иһин оболоругар куһаҕан холобуру кердербекке кыһаналлара. Оҕону киһи онорор сурун хамсатар куус, ньыма, угэс-таптал.

Гуманизм идеяларын тутуһан оҕону иитии теориятын, уэрэбин олохсутарга уйэлэрин анаабыт улуу педагогтар норуот педагогикатын быстыбат сыккыыттан санааларын утумун салбаабыттара. Я.А.Коменский тулаайахтарга, А.С.Макаренко керуутэ-истиитэ, иэримэ дьэ этэ суох хаалбыт оболорго, В..А. Сухомлинский Аҕа дойду

сэриитэ абаас халлаан анныгар бырахпыт оболоругар гуманизм принциптэрин тутуьан, кинилэргэ араначы, аба буолан, обо аймах, дьон-норуот тапталын ылбыттара.

Биллиилээх педагоктар улэлэригэр олобуран бийиги интернаппытыгар гуманизм принциптэрин тутуьабыт.

- Бэйэ холобурунан иитии;
- Обону Төрөөбут айылбатыгар алтыһыннаран иитии;
- Олоххо бэлэмнээн киһи быһыытынан ситэригэр –хоторугар саас кэрдийс кэмин табыгастаахтык туһанан, онно дьуөрэлээн иитии, угуйуу;
- Дьизэ кэргэнинэн- аймабынан иитии;
- Аба уһун аатын урдуктук тутан иитии;
- Обону төрөппут утуө майгытынан иитиитэ.

Олобу салбааччы - обо. Онон омук кэскилэ кини оботун хайдах киһи онорон-иитэн таһаарарыттан тутулуқтаах.

II чааьа. Дэгиттэр сайдыылаах, олоххо бэлэмнээх обону иитиигэ интернат оруола.

2.1. Обо сайдарыгар соптоох усулуобуйаны тэрийии.

Биһиги иитиллээччилэрбит угустэрэ элбэх оболоох,материальной оттунэн тийиммэт-тугэммэт ыал оболоро, соботох ийэ, аба оболоро уонна тулаайах оболор. Ол ийин интернат бары иитээччилэрин иннигэр обо олороругар,уорэнэригэр,сайдарыгар соптоох усулуобуйаны тэрийии соруга бастакы ирдэбилинэн турар. Иитиллээччи обо сааба, киьи быыытынан чочуллан тахсыта интернатка барар. Онтон обо саас киьи Киьи буола улаатарын кэрэлэиир биир кэрдиис кэм. Киьиэхэ иитиллэр эйгэтэ,обо саабыгар туох сыаннас инэриллибитэ, кини Киьи буолан тахсытыгар тыын суолталаах.

Ол ийин интернат иитэр улэтин сыала-соруга обо эт-хаан оттунэн доруобай,ыраас дуубалаах,били-коруу,ой-санаа оттунэн сайдыылаах,олоххо бэлэмнээх киьи буолан тахсарыгар туьаайыллар. Манна хас биирдии обону,тус уратытыгар олобуран,айылба хатыламмат кэрэтин курдук корон,киниэхэ торообут норуотун ойун-санаатын,кутун-сурун,культуратын,угэстэрин инэрэн,сиэрдээх ойдоох-санаалаах,эргиччи сайдыылаах буола улаатарыгар соптоох усулуобуйаны,эйгэни тэрийии ирдэнэр.

Бу эйгэни тэрийиигэ интернат-оскуола-тороппут бииргэ улэлиир ситимин олохтуубут.

Интернатка сана ылыллыбыт обо коллективка тургэнник киирэн,оболору кытта бодоруьан бэйэтин холкутук сананан олороругар,уорэнэригэр иитээччи тоьуу куус буолар. Бастаан киирбит обо интернат усулуобуйатыгар, куннээби режимыгар, оболору кытта алтыыытыгар, бодоруьуутугар ыарахаттары керсубэькэ эрэ олордобуна, кини уерэьэр, бэрээдэгэр, ситиьиигэр угус мэьэйи керсубэт. Ол иннитэн, обо киирбит бастакы кунуттэн интернат бары улэтигэр, тэрэьинигэр кехтеехтук кыттарын ситиьэьбит, иитээччи уонна иитиллээччи икки ардыгар истин, сылаас ийэлиин сыьыаны олохтуубут уонна бигэ туруктаах, дьэьэ кэргэн эйгэтигэр чугас усулуобуйаны тэрийэьбит, оччоьо кини кыбыстанньан буолуута, соботохсуйуута суох буолар.

Биир иллээх дьэьэ кэргэн буолан олорорго, улэлииргэ уерэнэргэ бары иитиллээччилэр, улэьиттэр «Биир киьи барыьыт туьугар, бары биир киьи туьугар» диэн девиьинэн олоробут. Манна убай-быраат, эдьийи-балыс диэн сыьыаны олохтоон оболор бэйэ икки ардыгар убаастабыллаахтык сыьыаннаьан, кыайбатахха кемелеьен улахан оболор тус бэйэлэрин холобурдарынан иитэллэр. Кыра обо куннээби кыьальатыгар «убай», «эдьийэ» кемелеьеллер. Бу улэни барытын интернат ийинэн тэриллибит интернат субэтэ иилиир-саьалыьыр.

Обоьо иллээх, улэьит, чел олохтоох дьэьэ кэргэн дьэьитин усулуобуйатыгар майгынныьыр эйгэни тэрийэьбит: мэлдьи ыраас, сылаас, сырдык дьэьини, минньигэс, инэмтэлээх, тотоойу аьылыгы, ыраас танаьы-саьы ийэлиин истин итии сыьыаны, обоьо туьалаах дьарыгы, араас хайысхалаах куруьуоктары, сынньаланы. Маны барытын учуоттаан

сылын аайы интернаппыт материалнай-технической базатын кыхапыт баарынан ханатабыт. Ол курдук, кэнники сылларга телевизор, видеомангитфон, музыкальнай центр, компьютер ылыллан итиллээччи уерэнэригэр, сайдарыгар улахан тирэх буолла.

2.2. О5ону эт-хаан отгунэн сайыннарыы, улэнэн иитии.

Билини кэмнэ чэгийн эттээх-сииннээх ,чол туруктаах эрэ киби олобор угуу ситиьэр,айар-тутар,тулалыыр эйгэтин сайыннара кыхатанар.О5о доруобуйатын харыстырга улахан бол5омто уурабыт.Ол курдук, иитэр улэбит биир сурун соруга-о5о5о чэгийн буолар уоруйэ5и уонна билини инэри,этин-сиинин чэбдигирдии.«Чэл ойго-санаа5а, чэгийн-чэбдик олоххо, кэрэ эйгэтигэр ууууу» диэн хайысханан улэлиибит, Чэл олох диэн анардас арыгыны ,таба5ы, наркоманияны эрэ утарар улэ буолбата5ын бары учугэйдик эйдуубут. Бу доруобуйатын бэйэтэ кэрунэр харыстанар, сайыннара кибини иитии. Ол инниттэн о5олору эт-хаан этгунэн сайыннарыыга ытар улэбитигэр сурун соругунан буолаллар:

- Доруобуйаны харыстаабынна уонна бэ5эргэтуугэ тороппут, иитээччи, учуутал о5о интэриэбин, бабатын уугуннаран уэрэтиитэ.
- О5о тулалыыр тас эйгэни, туэлбэни, айыл5аны кытта чугастык алтыыытын тэрийии.
- Эт-хаан отгунэн сайыннарыы. Куннээ5и режими тутууугар бол5омто ууруу.
 - Оьолтон, дэнтэн сэрэхтээх буолууга профилактической улэлэр.
- Доруобуйаны корунуугэ, харыстаныыга уонна сайыннарыыга, чол эйгэ-санаа5а иитии.

Бу соруктары олоххо киллэрэн профилактической улэлэри тэрийэн ытан о5о эт-хаан, ой-санаа этгунэн сайдылаах кыанар, чол туруктаах буолар, бэйэтин доруобуйатын корунэр, сайыннара уонна чол олох туьунан билини ылар, доруобуйатын харыстанарыгар интэриэстэнэр, куьабан дьаллыкка ылларымтыата суох буолар, доруобуйатын кэрунэ5инэ сиэр-майгы отгунэн культурата урдуур.

«Доруобай буолуу кистэлэнэ-норуот обугэ сабаттан бар5а баайа»диэн былааны ылынан,бу утуо соруу ситиьэргэ иитэр улэни тэрийии маннык коруннэрин туьанабыт:

Куннээ5и уоруйэ5и инэрии. О5о чэгийн-чэбдик буоларыгар куннэтэ ситимнээх улэ эрэйиллэр. Сарсыарда аайы этин-хаанын уугуннара анал хамсанылары онорторобут,тус бэйэтэ ыраастык тутта-хапта сылдыарын коробут,куннээ5и режими тутуьан улэни-уорэ5и аттарыы сатабылын инэрэбит. Бу улэ о5о инники олобор куннээ5и уоруйэ5и ылынарыгар олус комолоох.

Иитээччи бэсиэдэтэ. Элбэх кинигэ, хаьят матырыяалын тумэн,араас тема5а бэсиэдэ оноруу олус кодьуустээх. Бэсиэдэ кэмигэр иитээччи сурун бол5омтотун чахчыларга уураар. Ону тэнэ о5о бу тема5а санаатын уллэстэрэ,ыйыталаьара,быьаарсара туьалаах.Холобур:»Чол олох-доруобуйа тордо» бэсиэдэ5э доруобуйа культуратын сырдатыы,»Саха сирин эмтээх отторо»урууьудары,гербарийдары кордорн уорэтии,»Сопко

агаа»бэсидэбэ режимиде,абылык састаабын билииде,битэмиини киллэри туунан кэпсээин олус табыгыстаах.

Ыарыны сэрэтэр улэ: Обо ыарыыттан харыстанар буоларыгар ыары тордун били улахан туыалаах. Бу соругу ситиэргэ иитэр улэ хас да корунун ытыбыт. Ыйга иккитэ оболор иитээчи уонна эмчит субэтинэн биирдиилээн ыары туунан бэсидэ истэн санитарнай бюллетень табаараллар.

Куһабан дьаллыгы утарар улэ. Иитэр улэбит биир сурун хайысхата обо тас эйгэ куһабан сабыдыалын ылыммат, тэйтэр кыахтаах буола улаатарыгар тууланар. Манна иитээчи оболору кытта абаастык кэпсэтиитэ туааннаах ыстатыйалары ырытыы, анкета толоруу,урууй,ойтон суруйуу курдук араас улэ корунун киллэрэбит. Онтон бу темаба ананар иитэр чаас обону дьин-чахчы толкуйдатар уонна утуобэ угуйар соруктаах ытыллар. Маны тэнэ оболор доруобуйаларын туругуттан, кыахтарынан кэрэн араас секцияларга сылдьаллар. Ордук биьиги оболорбут кыргыттар чэпчики атлетикаба, волейболга, баскетболга, уолаттар хайыбарга, боксаба, чэпчэки атлетикаба сылдьаллар. Манна кыра да буоллар оболорбут ситиьиилэрдээхтэр. Холобур, республикатаабы, улуустаабы хайыбар курэхтэьиитигэр Алексеев Ганя маннайгы миэстэни, Сосина Юлиана, Петрова Ньургустаана, Попова Сайыына, Колодезникова Тая иккис – уус миэстэни. Боксаба республикаба, Дальнай Восток курэгэр Барабанскай Вая, Босиков Тит, Лебедев Валера, Петров Дьулусхан чемпион, Габышев Ньургун, Макаров Дима, Оленов Эрнест, Аммосов Костя, Аянитов Афоня бастакы, иккис, уус миэстэни. Онтон улахан кылаас кыргыттар Ефимова Полина, Егорова Ира, Феоктистовтар Наташа ,Оля, Охлопкова Лилиана Туяара волейбол, баскетбол оскуолатаабы суумэрдэммит хамаандатыгар оонньоон оскуола чизьин комускууллэр, бириистээх миэстэни ылааллар.

Итиллээчилэргэ улахан кылаас оболорунан ыраас-чэбдик буолууга анаан бэспэдэлэри онотторобут. Манна оболор олус кэхтээхтук кытталлар, бэсидэ кунугэр танаабын-сабын кэрүммэт, ыбыллабас обону холобур оностон туран, ыраас-чэбэр обону хайбаан «Молния» хаьят табаараллар.

Обо сайдыыта кини улэбэ уэруйэбиттэн, сурэхтээбиттэн, улэни таптыырыттан тутулуктаах. Ол иннитгэн куьун, саас амарах санаа куннэрин тэрийэн улэ, тыыл ветераннарыгар, элбэх оболоох соботох ийэбэ баран муус саабылаан, дьизэ табын хомуйан кэмэлэьэбүт. Маннык улэбэ оболор тургэнник коллективка киирэллэр уэрэнэллэр, бэйэ-бэйэлэригэр кэмэлэьэллэр, амарах санааланы уэскуур.

Интернапытыгар куьун оболор бары киирдэхтэринэ, мунньахтаан интернат субэтэ диэни талабыт. Манна субэ иьинэн интернат бабылыга талыллан интернат иьигэр ытыллар куннэби дьуьуурустубаны салайан иилээн-сабалаан улэлэтэр. Остолубуойга иьит сууйуута, хосторун ыраастык тутан сууйан олоруута, кухняба хортуоска ыраастааьына, хаар

курдьуутэ, муус киллэриитэ, килиэп ылыыта киирэр. Манна молтохтук, кирдээхтик дьууурустубалаабыт оҕо иккистээн улэлиир, кыра кылаас оболорун кытта улахан кылаас оболорун бииргэ туруоран дьууурустубалатабыт. Сорох оболор улэбэ уэруйэбэ суох буоланнар бастаан утаа иьити, муостаны, сатаан сууйбат, хортуосканы сатаан хахтаабат буолаллар. Кэлин уэрэнэн дьиэлэригэр баран барытын бэйэлэрэ сатаан онороннор торопшуттэрин махталын ылаллар. Онон интернакка куннээби дьууурустубаны оболор бэйэлэрэ онорор буоланнар, кыра саастарыттан улэбэ, ыраас-чэбдик буоларга уорэнэллэр.

Интернаппыт матеральной-технической базатын ханатар сыалтан саас ахсын оболору кытта обуруот аьын араас коруннэригэр рассада олордон, ууннэрэн нэбилиэк дьонугар атыылыыбыт. Киирбит харчыттан саас аайы ытыллар уорэхпит тумугун бэлиэтиир утуо куммутугэр, араас номинацияба тиксэн кыайыылаах тахсыбыт оболорбутун чиэстиирбитигэр, сэмэй бэлэх ыларбытыгар туттабыт. Оболор рассада олордоллорун ,короллорун-истэллэрин олус собулууллэр бабаран туран ис санааларыттан ылсан улэлииллэр. Маннык тэрээин учугэй оруттэрдээбэ билиннэ:

- Бастатан туран, оҕо дьарыктаах буолар. Ол аата куьабан дьаллыктарга сыстара лаппа аччыыр.

- Иккибинэн билэрэ-короро, ойо-санаата, дьобура сайдар.
- Усуьунэн, эт-хаан ортунэн сайдар.
- Тордуьунэн, улэни сыаналыы, убу-харчыны суоттуу уорэнэр.

2.3. Оҕо билии ой- санаа оттунэн сайдыытын, бэйэтин сайыннарыытын тэрийии

Тобо да олох уларыыбытын иьин, уорэбирии да системата тосту уларыыдар обону олоххо бэлэмнээн иитэн табаарыахтаахпыт. Сана ирдэбилгэ соп тубэьиннэрэн иитии- уорэтии улэтин олоххо киллэрэн, араас сана суоллары, ньымалары туьанан улэлиибит. Билиэн- коруон бабалаах оболорго анаан улэ араас коруннэрин оҕо сааьыттан корон аттаран туруорабыт. Оҕо толкуйдууругар, кэпсиригэр хайаан да тирэх кордуур. Онуоха комолоьон, оҕо ити кэмнэ соптоох ойу- санааны, билиигэ- коруугэ тардыьытыгар кыаьы биэриэххэ наада. Оччоо инникитин эрэллээхтик улэлиригэр, куустээх санааба тирэбирэн билиитэ- коруутэ улаатарыгар, кэниригэр кыаьы уоскэтэр. Иитээччи уорэтии араас хайысхаларын сатабыллаахтык туттара, оҕо болбомтотун, кэрэхсэбиллэхтик уорэнэрин кобутэрэ сункэн суолталаах. Ол инниттэн оҕо дьобурун уруьуй комотунэн сайыннарабыт. Уруьуй киьи корон ылынар кыаьын нонуо дьайыыта куустээх. Ол иьин оҕо кыабар соп тубэьиннэрэн, оҕо толкуйдуур, ойго онорон корор дьобурун, интэриэьин сайыннарап сыалтан уруьуйга тирэбирэр чэпчэки. Ол курдук аахпыт кинигэлэрин ис хобьонун уруьуйдаан кордороллор. Уруьуйга тирэбирэн, кроссворд, ребус, таабырын, ос хобьоннорун

таайтарабыт. Таабырыннары туянан «Дьикти хонуу» оонньууну ытытабыт. Бастакы кылаас оболоругар буукубаны тургэнник биллэрэр сыалтан «Дьикти- дьээбэ» буукубалары уруууйдаан туянабыт. Уруууй комотунэн кэпсээннэри, хобооннору айдарабыт. Ону тэнэ, торопшуттэргэ араас оноьуктары, открыткалары уруууйдаан, онорон бэлэхтииллэр. Билинни ыарахан кэмнэ обобо ойдотуу улэлэри ытыты олус наадалаах, онон обобо утуо сыбыаны, айылба кэрэ костуутугэр, арыгы, табах буортутугар, суолтан, бабаартан сэрэхтээх буолуу улэлэрин ытытабыт. Араас диспуттар, санаа атастаыыта, обо туох санааба, ойдобулгэ киирбитин уруууйдаты буолар. Уруууй комотунэн обо ис санаата, дууьата, талаана, фантазията, тулуура арыллар, тас эйгэни харабынан корон ылар дьобура ордук сайдар. Сынньалан кэмнэригэр уруууйдаабыт улэлэр: «Ийэ баар- мин дьолум», «Сибэккигэ тапталым ийэбиттэн», «Ийэм минньигэс астара», «Кыбынны кун уоруутэ», «Кэтэьиилээх сана дьыл харыйата», «Олус да куутэбит», «Торообут дойду айылбатын таптаа, харыстаа», «Тулалыыр эйгэни харыстаа», «Мин айылба оботобун», «Мин дьэм кыыла», «Мин абабар комом», «Дьикти сибэкки», «Мин барбим», «Бабаар тордо», «Бабаар содула», «Суус тогул тобо?», «Арыгы алдьархайа», «Саныыр- ахтар интернатым- мин дьэм» уо.д.а.

Оболор уруууйдаабыт улэлэринэн быыстапка оноробут. Бэйэлэрин улэлэрин корон уорэллэр, инникитин улэлииргэ санаалара котобуллэр.

Оболор иллэн кэмнэрин кэхтээхтук, туьалаахтык атаарар сыалтан, эйдэрун-санааларын таайар, сэрэйэр дьобурдарын сайыннараары, тулуурдаах, куустээх, быый, сымса, элбэх добордоох-атастаах буолалларын туьуттан эбугэлэрбит хамсаныылаах, илии-атах кууьу холонуу оонньууларын тэрийэн ытытабыт. Оонньуу обону эт-хаан оттунэн сайдарыгар, олобу-дьабабы, улэни-хамнаы кыра эрдэбиттэн билэригэр, доботторугар, дьонно-сэргэбэ кыилии сыбыаннаарыгар сурун суолталаах. Оонньуу араас корунун иитээччи буоларым быыытынан, обо иллэн кэмигэр кини доруобуйатын, кун-дьыл туругун учуоттаан дьэбэ уонна саас таьырдьа суурэр – котор, хамсаныылаах оонньуулары тэрийэбин. Бу оонньуу обону дьон-сэргэ ортотугар сатаан туттарга, бэйэ бодотун тардынан, ааты-суолу, коллективы туьэн биэрбэт буоларга, кыайбаты, сатаабаты кыайар дьулуурга иитэр куустээх. Обо оботтон тургэнник уорэнэр, кыайылаабы, дьулуурдаабы батыьар, утуктэр. Холобур: хамсаныылаах оонньууларга — харах симсиитэ, халбас харата, иэс баайсыы, хардабас охторуута, ат буолан сырсыы. Илии-атах оонньууларыгар: кылыы, кубоах, ыстана, атаралаан сууруу. Кууьу холонуу: кэтэх ынабы туруоруу, эьэс торбос, мас тардыыыта. Саха уонна араас омук оонньуулар дьон олобор туьалаахтарын сана сайдыыга биир боччумнаах тирэх буолаллар. Кыи олобор хайа да эртунэн ыллахха барытыгар наадалар, ордук ыччакка туьалаахтар.

Уорэх - бу улэ - диэн ойдобулу иитээччигэ бастакы уорэх кунуттэн инэрэн ойдотуу улэтин ытытабыт. Чиэппэр тумугунэн бары бииргэ уорэххэ туох кыаллыбатабын,туох

ситийллибитин ырытыан инники сорукупутун,былааммытын чопчулуубут.А5ыйах устээх оболору кытта улэлээн 4-кэ уорэнэллэрин,элбэх устээх обо уун аччатарыгар улэлээбит.Ол тумугэр сыллата оболорбут уорэхтэрин билиитэ 100% ,хаачыстыбалара 40%-45% буолар. Итиллээччилэрбит араас таымнаах Инникигэ харды научнай практической конференцияларга ситийилээхтик кытталлар. Челябинской куоракка всероссийской «Шаг в будущее» научнай- практической конференция5а Рожин Сандал 2 степеннээх дипломуна.Улуустаагы Аммосовской аагыга Новгородова Ксюша 1ст.дипломуна,Республиканской экологической форумна «Энсиэли хоьуун оголоро» Сосина Юлиана лауреат 1степени. Оскуола иһинэн ытыллар «Утум Удьуора» аа5ыы5а бары кохтоох кыттыыны ылаллар.

2.4. О5о тумэр, тэрийэр, салайар дьобурун сайыннары

О5о тумэр, тэрийэр, салайар дьобурун сайыннарар сыалтан хас биирдии обо сынньалан кэмин бары биир санаанан сылдьан табаарыылаахтык, туьалаахтык атааралларын ситиьэбит.

Тороппут обону ийтиигэ сурдээх улахан оруолу ылар. Ийэ, а5а обо5о кыра эрдэбиттэн сыстан, тоьо кыалларынан оботун кытта ытыллар араас мероприятияларга сылдьахтаах.

Оболор тороппуттэрин чугаатар сыалтан тэннэ араас курэхтэри, корсубуулэри, биэчэрдэри, торообут бэлиэ куннэрин ытабыт, драматической куруьуокка сценка туруоруутугар тороппут кыттыытын ирдиибит,ситиьэбит. Биэчэрдэрбит, корсубуулэрбит урдук таымнаахтык бардыннар диэн оболор хаьят табаараллар, сценка бэлэмнииллэр, ырыа-хоьоон, ункуу уорэтэллэр. Уунэр колуонэни бары оттунэн сайдыылаах, активной позициялаах, учугэй хаачыстыбалардаах гына иитэргэ араас ытыллар мероприятиялары оболор бэйэлэрэ тэрийэллэрин ситиьэбит. Оболор кобулээн ыппыт тэрээьиннэрэ: «Истин ийэ, кэрэ кыыс обо», «Булугас ойдоох, уран тарбахтаах, мааны кыыс», «Торообут сиргин, торут туолбэбин таптаа, харыстаа», «Отец и сын - опора, надежда семьи», «Уол обо-кэскилбит, эр кыи- эрэлбит», о.д.а.

Ытыллыбыт бэсиэдэлэр, субэлэр- амалар: «Туьалаах субэлэр», «Эдьий Дора субэлэрэ», «Айылба5а харыстабыллаахтык сыьаннаьы быраабылалара», «Суолтан, баьартан сэрэтэр улэлэр», «Куьабан кэмэлдьини утары хайдах охсубуохха», «Что такое человеческие ценности», «Айар улэ5э куттарын тутгарбыт дьон улэлэрин кэпсээ, сьэьэргээ», «Эдэр колуонэ5э холобур буолар ыал», «Бигэ туруктаах, чэбдик олохтоох, айыы сирдээх дьиэ кэргэн», «Обону ийтиигэ дьиэ кэргэн угэстэрэ», «Кини оло5ун оболоро салгыыллар», «Герой ийэ Любовь Семеновна Татаринова», «Уодэй нэьилиэгин улэьит утуо дьоно»,о.д.а.

Обо бэйэтин дьобурун, талаанын арыярыгар уонна сайыннарыгар олоххо барыны- бары сатыыр, туохха барытыгар сыстабас, дэгиттэр сайдыылаах кьи буола улаатарыгар комолобор сыаллаах араас хайысхалаах курууоктар улэлиллэр.

Драматической курууок. (салайааччы Харитонов М.Н.)

Оболор уруок табынаабы иллэн кэмнэрин сатабыллаахтык, айымныылаахтык атааралларын тэрийии улахан улэни, тубугу эрэйэр. Нэдиэлэлэр, араас биэчэрдэр, КВН-нар, викториналар – быстах кэмнээх улэлэр. Ол иын ситимнээх, суолталаах улэни олохсутуу хайаан да костуулээх буолар. Оннук улэнэн мин драматической курууок улэтин бытыыны, тэрийиини аабабын.

Интернат иитиллээччилэригэр иллэн кэмнэрин туыалаахтык атаарар инниттэн драматической курууок тэрийэн бытабын. Ытыллар улэ ситимнээх, суолталаах, кестуулээх буоларын туьуттан уонна обону биирдиилээн сайыннара сыалтан бу курууогу тэрийдим. Курууок араас саастаах, араас билиилээх оболорго ананар. Манна обо айар дьобура, талаана, тыла-еье, билиитэ сайдар, дириниир, бииргэ олорорго, улэлииргэ, айарга уэрэнэр. Бу курууогу ытарга маннык **сыалы-соруу** туруоруммутум:

- Обо билиитин диринэтии, дьобурун сайыннарыы;
- Остуоруйалары сценкалары аабыы, уэрэтии;
- Обо санарар дьобурун сайыннарыы;
- Сценической культураба уэрэтии;

Интернатка бу курууокпун 20 сыл устата салайдым. Маннайгы сылларга наар нуучча остуоруйаларын туруортаабыппыт. Сыалбыт – программаны билиигэ комолобуннэрээри, обо нууччалыы кэпсэтэр дьобурун сайыннараары, билиитин диринэтээри. Ол эээри хос-хос уэрэтии, аабыы, уруктарын хатылаабын обо интэриэбин тарпата ото косторо. Онон сана форманан улэлиир наадатын ойдооммун, кыра тэттик сценкалары туруорарга соруммутум. Оболору сурдээбин тарпыта, интэриэьиргэппитэ, бииргэ тумпутэ, баба оттулэринэн айар улэбэ тардыспытара.

Улэбитин остуоруйаны туруорартан сабалыыбыппыт. Бу - обообо саамай чугас, баай ис хобоонноох норуот айымныыта. Мантан биьиги норуот олобун, абыычайын, культуратын, ейун-санаатын, танаабын-сабын, туттарын-хаптарын, тылын-еьун, хобуйар-ойуулуур ньымаларын кытта билсэбит. Араас омук остуоруйаларын уэрэтии, икки тылынан (ууччалыы, сахалыы) толоруу обону кытта угус еруттээх улэни ытарга кемелеьер. Ол курдук:

- Санарар дьобуру сайыннара;
- Нойосуустаабын ейу-ейге тутууну сайыннара, ыарахан туттуллубат дорбооннору сатаан санарарга кемелеьер;
- Сана тыллары, этиилэри, ситимнээх тыллары биллэрэр;

- Тылбаастыырга уерэтэр;
- Музыкальнай айымнылары, композитордары, художниктары билиигэ, сцуруйааччылар, араас омуктар олохторун, уратыларын ейдееьуннэ хайысха биэрэр;
- Араас матырыяаллары, откыткалары, иллюстрациялары хомуйууга, ырытыыга, наардыырга ууйар.

Бу барыта истэн эрэ буолбатах, корон олорон добоннук ойдообьуннэ тиэрдэр. Онон уорэх программата оскуола сценатыттан букатын атыннык, санатык бэриллэр. Оболор куруьуокка кыьаллан, уорэн-котон туран дьарыктаналлар, атыттарга уорууну абаларга дьулуьаллар. Спектакльбытын сана дьыл бырааьынньыгар куутуллубэтэх бэлэх гынан кордоробут. Бырааьынньык эйгэтэ биьиэхэ эмиэ комолоьор, ордук куутуулээх, бэйэтэ да остуоруйа кэмэ, интернат киэргэлэ, дьуолка, мааскалар- барыта тирэх буолар. Суустэ аахпыт, истибит «Золушка» остуоруйа букатын саналыы, сахалыы санарыыта оболору, корооччулэри астыннарар, абылыыр. Остуоруйаба ункуулэр киирбиттэрэ кинилэри ордук интэриэьиргэтэр, Римскай-Корсаков музыката тупсарар, Чайковскай балетын фрагменттан ылыллыбыт музыка сэргэхситэр, байытар. «Олбут сарыабына уонна сэттэ бухатыыр туьунан» А.Пушкин остуоруйата тыыннааьымсытан кордорууну оболорго учугэйдик тиэрдибитэ. Санарар сиркилэ уобараьын сиркилэ кыьыынан биэрии, булчут бырааттыылар ункуулэрэ, Ый, Кун, Тыал оруолларыны музыканан добуьуоллаан тупсарыы олус ойдоммутэ.

Ити курдук итиллээччилэр улэьиттэри уонна тороппуттэри кытта нэьилиэккэ, оскуолаба уонна интернат араас корсуьуулэригэр, бырааьынньыгар маннык сценкалары кордорбушпунт: «Бизэс ынахтаах бэйбэрикеэн эмээхсин», «Куорэгэй», «Золушка», «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях», «Зимняя сказка», «Сыаналаах тебе», «Аьам курдук буолуом», «Килиэп», «Эьэм мэтээлэ», «Мы не плачем, не деремся, а хохочем и смеёмся», «Толко», «Тыыл олобо» о.д.а. Бу куруьуокпунт улэтин 2014 сыллаахха улуустааьы «Взаимодействие школы, семьи и социума как условие создания единого воспитательного пространства на селе» диэн научнай-практическай конференция кыттыылаахтарыгар оболор кэпсээбиттэрэ, сценкаба оонньоон кордорбуттэрэ, биьирэбил, махтал тылларыны ылан уорбуттэрэ.

Остуоруйалар кэрэни таптыырга, кэрэьэ дьулуьарга, куьабантан кэлэйэргэ уорэтэллэр, норуоту убаастыырга, бэйэ культууратынан киэн туттарга, норуот угэстэрин тилиннэрэргэ санаа кыымыны сабаллар.

«Артистар» бэйэлэрин кыи, кыи кыитин быьыытынан билинэн, урдуккэ, билиигэ, культураба тардыьалларыгар уктэл ылааллар. Молтох оьо ортоьо, орто учугэйгэ уунэрэ кыи

харабар бырабыллар. Литература уруктарыгар интэриэстэрэ улаатар, куьабан дьаллыкка сыстар бириэмэ ордубат, бэйэ-бэйэлэригэр комолосуйэллэр, ойдоьоллор, доьордоьоллор.

Бу улэ ыарахаттара угус. Иитээччи оболору кытта бииргэ элбэби аабыан, билиэн, тэрийиэн наада. Ункуулэри, араас угэстэр сизэрдэрин, музыканы талыы, киэргэли оноруу, костуумнэри наардаабын- манна барытыгар оболор комо-ама буолаллар.

Оруоллары аттарыы олус сэрэхтээх. Салайааччы сыьыара табыллыбат. Артист ис-тас кыаба, корунэ, танаьа-саба-барыта учуоттанар, онтон болоххо дьуулгэ туруоруллар, ол кэннэ уларыйбат. Оруол былдыаыктаах, торопсуттэр эмиэ кордоьуулээх буолаллар, онон куруьуок болоьо бэйэтэ быьаарара ордук. Бу улэ уорууну – котууну угус тубугэ, улахан дьарыга суох абалбат. Арыт сылайыы, салбыы, кыыьырсыы да баар буолааччы. Ол эрэри айар улэ умсулбана, кууьэ, онно эбии эрэллээх, бэриниилээх доьоттор бааллара хомойсууну, хоргутууну дирин суола – ииьэ суох аьарарга комолоьоллор. Билэр баьалаах, урдук ыралаах, ахсаабат дьулуурдаах бастынтан бастын доьотторбут - оболорбут биьиги, иитээччилэр, олохпутун чэпчэтэллэр, урдук уорууну, дьолу бэлэхтииллэрэ угус.

Маннайгы «артистарбыт» - номнуо бэйэлэрэ учууталлар, улэьиттэр, студеннар. Мэлдьи ханнык спектаклары туруорарбытын кэтииллэр, ыйыталаьаллар, интэриэьиргииллэр, коро кэлэллэр, тэннэ уорсэллэр. Оболор торопсуттэрин кытта улэлииллэрин сирбэттэр, тотторутун олус собулууллэр. Бу бииргэ, айымньылаахтык улэлэьын учугэй тумуктэри биэрэр. Оьоьо да, торопсукэ да дирин ытыктааьы, доьордоьуу чувствота уоскуур, сайдар.

«Уран тарбах» куруьуок (салайааччы Ядреева А.И)

Бу куруьуок сурун *сылыннан*: Обону айар дьобурун, улэьэ интэриэьин, баьатын сайыннарыы. *Соруга*: Оьо айар дьобурун сайыннарыы. Улэни таптыьырга, харыстабыллаахтык сыьыаннаьарга, эппиэтинэстээх буоларга иитии. Обону сизэр-майгы, ой-санаа оттунэн сайыннарыы, кэрэьэ уьуйуу. Маннык куруьуогу тэрийэн ыьтамыт оьо эстетическай оттунэн сайдарын, улэнэн иитиллэрин, ону тэнэ оьо айар дьобурун сайыннарыыга торопсут оруолун урдэттибит. Сурун улэьит дьиэ кэргэннэ оьо оруолун, кини сизэрин, майгытын - сигилитин, туох дьарыктааьын, дьиэьэ- уокка сыьыанын уорэтии. Манна кыралаан айар дьобуру имигэс илии талааныгар сыьыарыллар, ол эбэтэр туттуллубат, бырабыллыбыт матырыяаллары туьаьа таьааран оьо бэйэтин коруутунэн, сатабылынан оноро уорэнэр. Онноох кумааьыттан, кэмпиэт суутуттан, айылба хаппыт матырыяалыттан о.д.а. Бу куруьуокка оболор маннык сатабыллары ылаллар: Онноох кумааьыттан айылба кэрэ костуутун, сибэккилэри, сэбирдэхтэри, дьиэ кыллаларын о.д.а. кырыяа уорэнэллэр. Кэмпиэт суутуттан, эргэ хаьыаттан корзина, сумка, араас иьиттэри о.д.а. оноро уорэнэллэр. Айылба матырыяалыттан паннолары, аппликациялары онорон киэргэтэллэр. Маньаха оьо тулалыыр эйгэни коруутэ, кыптыыы сатаан туттуута,

харыстанһан буолуута костор. Иитиллээччилэр дьарыктарын кэнэтэр сыалтан быыстапка тэрийэбит. Билини кэмнэ туох барыта сыаната урдуу турдаһына, «Уран тарбах» куруьуок программата саха оботун олобор- дьааһар биллэр- костор комолоох, кэскиллээх уонна сахабыт норуотун материальной культурата сутэн- оһон хаалбатыгар тоьуу кууьунэн буолар. Улэһэ сыстаһас обону иитэн таһаарыы тиэргэнтэн саһаланара саарбаһа суох. тороһут, иитээчи биир санааһа тумсэн улэлээтэхпитинэ кэскиллээх ыччаты иитэн таһаарыахпыт.

Оһо бастакы иитилибит эйгэтэ-дьиэ-кэргэн, оһо бастакы педагогтара-ийэтэ-аһата. Иити сунһэ дьиэ кэргэннэ ууруллар. Ол иһин оһо дьиэһэ иитилибит эйгэтэтин уорэтэн, учугэй оруттэрин салгыы сайыннаран, иитиигэ туһанабыт. Холобур: нэилиэк киэн туттар эдэр ыала элбэх оболоох, чол олобу тутуьар Сорокоумовтар дьиэ кэргэнин талааннаах-сатабыллаах истин ийэлэрэ Екатерина Афанасьева кыргыттарга анаан сылын аайы «Хозяюшка» куруьуогу былааннаахтык иилээн-саһалаан ытар. Екатерина Афанасьева куруьуогун оболоро 2014 сыллаахха улуустааһы «Взаимодействие школы, семьи и социума как условие создание единого воспитательного пространства на селе» диэн научнай-практической конференция кыттылаахтарыгар бэйэлэрин улэлэрин быыстапкатын кордорбуттэрэ улахан сэнээриини ылбыта.

Мань таһынан оһо интеллектуальной дьобурун сайыннаран сыалтан дуомат, саахымат куруьуогун тороһут Гаврильев Д.С ытар. Сыллата сана дьылы корсо Дед-мороз бириийгэр дуоматка иитиллээччилэр ортолоругар курэхтэһи ытан кыайылаахтары бэлиэтибит.

Тумуктээн эттэххэ, сананы айар, дьобура сайдыбыт оһо олох ыарахаттарытан чаһыйбат.

Тороһуттэри кытта улэ

Оһо кыра сааһытан тулалыыр эйгэһэ уорэнэр кэмигэр дьиэ кэргэн суолтата олус улахан. Дьиэ кэргэн олорор усулуобуйата, социальной балаһыанһата, материальной туруга, улэтэ — хамнаа, дьарыга, тороһут билиитэ — коруутэ, уорэһэ бу барыта оһо инники олобор олук буолар. Тороһуту кытта улэ биир, бастакы сурун сыала — кинини интернатка тардыы, активнаһын урдэтии иитэр - уорэтэр дьыалаһа сурун миэстэни ыларын ойдотуу, уорэтии. Бу соругу олоххо киллэрэр туьуттан интернатка тороһут тумсуутэ тэриллибитэ. Туолбэлэртэн биирдии суруннуур кыи интернат тороһутун тумсуутугэр талыллыбыта. Онон иитээчи кинилэри кытта быһаччы сибээһи олохтуур кыахтамыта. Тороһуттэр

туолбэлэр икки ардыларынаабы курэхтэбиилэрэ сылын аайы тумуктэнэн ийэр буолан активностара, интэриэстэрэ кууьурэр. Бу курэххэ тороппут нэдиэлэлэригэр, мунньахтарга сылдьыылара, тороппуккэ аналлаах бэсиэдэлэргэ, интернат быраабынньыктаабы мероприятиеларыгар тобо кыттыыны ылбыттара, салайан ытыспыттара учуоттанар. Тороппуттэри кытта интернат бары улэыиттэрэ тогурук остуол тула олорон араас темаба диспут, абабас кэпсэтии ыытар улэбит былааннарын, инники сорукупутун, ситиьибитин-итэбэспитин ырытыабыт, дьууллэьэбит. 05о иитиитигэр аналлаах бэсиэдэлэри иитээччи, тороппут тумсуутэ тэрийэн ыытар. Тороппут тумсуутунэн манньык бэсиэдэлэр ытыллыбыттара: «Чол доруобай обону иитигэ дьиз кэргэн оруола», «Кыыс обо - норуот кэскилэ», «Ылал - абатынан», «Уол обо инники кэскилбит». Оболор «Мин ийэм», «Мин аба эбитим буоллар» диэн ойтон суруйууларын, уруьуйдарын тороппуттэргэ аабан, кордорон санааларын истэн, абабас кэпсэтии ыытабыт. Тороппуттэри кытта улэбит биир соругунан дьиз кэргэннэ обону иитии бастын холобурдарын билибиннэрии, кордоруу, тарбатыы. Ол курдук элбэх оболоох ыаллар: Яковлевтар, Эверстовтар, Татариновтар олохторун, улэлэрин, оболорун ситиьиилэрин кэпсиир планшеттары онорон кордоробут. Манна дьиз кэргэн дьарыгын, улэьэ — хамнаска тумсуутун, туох идэни баьылаабыттарын, олоххо тугу ситиспиттэрин кордорор хаартыскалар сыиилии кэпсиир бэлиэтэьыннэр.

Ол инниттэн ааспыт уорэх дьылыгар тороппут тумсуутэ интернат иитэр улэтигэр табаарьылаахтык улэлээтэ. Иитээччилэр уонна тумсуу тэрийиитин кууьунэн нэбилиэннэьэ тороппуттэр, оболор улэыиттэр уонна ор сылга интернакка улэлээн пенсияба тахсыбыт ветеран улэыиттэрбит куустэринэн «Туойабын торообут дойдубун» диэн улахан концерт кордорон нэбилэиннэ олохтоохторун махталын ылбыппыт. Манна биир сурун сыалбытынан обону, тороппуту бэйэ — икки ардыгар чугаатан, кэрэ эйгэьэ тардан, кинилэр талааннарын кордоруу арыйыы, олох сырдыгар угуйуу. Тороппуту оботуттан, обону дьизэтиттэн тэйиппэьккэ, бииргэ алтыьыннаран улэлэьыини тэрийии, тороппуту араас дьаьалларга кытыннарыы тороппут оботун иннигэр эппиэтинэьин урдэтэр.

Тумук.

Интернакка иитилибит обо атын оботтон уратыта элбэх. Ол курдук бэйэни корунэр, элбэх обону кытта бииргэ олорор уоруйэх уоскуур. Бу обо кьиь майгытын билэригэр, бэйэтэ обществоба тута — хапта сылдьарыгар комолоох. Интернакка бэйэтин корунэ, дьаьана уорэммит обо студенныы бардаьына, дьизэтигэр улааппыт оботообор ыараханы элбэхтик корсубэт, тулуйар. Онон интернакка олорбут, иитилибит обо олоххо бэлэмнээх буолар дии саныыбын.

Бу тынааьыннаах, буккуурдаах олоххо обо кыра эрдэбиттэн учугэьи, куьабаны ырыналаан араара, ханнык бабарар балаьыанньаба, усулуобуйаба бэйэтин кыана туттар,

комускэнэр, кыабын сопко туьанар,киэн билиилээх о5о буолуохтаах. Ол иьин бийиги олоххо бэлэмнээх о5олору таьаарыахтаахпыт, кинилэр инники олохторун ото корор буолуохтаахтар, олохпор ситиьиилээх Киьи буолуохтаахпын диэн ейдебулу тутуьуохтаах. Ол инниттэн, хас биирдии иитиллээччи саныыр-санаата, толкуйдуур дьо5ура олохтоох, чин буолуохтаах, мындыр, булугас ейдеех, бэйэтин кыабын сепке сыаналыыр, туруоруммут сыалын-соругун ситиьэр, бэйэтигэр эрэллээх ситиьиилээх киьи буолуу. Билигин хас биирдии о5ону кытта улэлээьин баар буолуохтаах. Ону ситиьэр туьугар о5ону, кини кыабын, олорор усулуобуйатын, талаанын учугэйдик уерэтиэххэ уонна билиэххэ наада. Хас биирдии о5о ба5а санаалаах буоларыгар уонна ол ба5а санаата туоларын ситиьэригэр кемелех буолуу ирдэнэр. Ситиьиилээх киьи бэйэтин теье сепке салайанарыттан, бэйэтин иитинэриттэн тутулуктаабын ойдотуеххэ наада. О5о5о кыра эрдэбиттэн тэннээх киьилии сыьыаннаьыахха, оччо5о эппиэтинэстээх буола уерэнэр. Билинни о5олор соботохсуйууларын, сатаан дьону кытта алтыспаттарын учуоттаан улэлиэххэ, о5о айьыл5аны кытта алтыьарын кууьурдуеххэ. Инникитин эрэллээхтик улэлиирбитигэр, куустээх санаа5а тирэьирэн, иитиллээччи билиитэ-коруутэ улаатарыгар, кэнииригэр кыабы уоскэтии.

О5о ой-санаа, сизэр-майгы, эт-хаан оттунэн сайдыьтыгар соптоох усулуобуйа тэрийдибит. О5о ба5атынан дьаьанан иллэн кэмин атаарарыгар, дьо5урун сайыннарарыгар араас хайысхалаах улэлэри ьыттыбыт.

Ор сыллаах улэбит тумугун кордоххо:

- Тороппугу о5о иитиитигэр чугаьатан эппиэтинэьин урдэттибит;
- О5о билиитин таьыма, хаачыстыьбата лапа урдээтэ;
- О5о иитиитин таьыма, чиэппэр тумугунэн тубуста;
- Оскуола, улуус иьинэн ьытыллар араас конкрустарга, конференцияларга ситиьиилээхтик кыттабыт;
- Ылбыт уоруйэхтэрин олоххо таьыгастаахтык туьанан олох киэн аартыгар чинник уктэнэн улэлии-хамсыы сылдыаллар;
- Иитиллээччилэрбит оскуоланы бутэрэн бэйэлэрин талбыт идэлэригэр орто,урдук уорэххэ киирэллэрин ситистибит;

Тумуктээн эттэххэ, олох теьенен ьараан иьэр да соччонон иитии улэтэ кууьуруехтээх. Уорэхтэрин бутэрбит иитиллээччилэрбит олох киэн аартыгар чинник уктэнэн, таптыыр идэлэрин баьылаан торообут Уедэйдэригэр, улуустарыгар, республика араас улуустарыгар таьаарыылаахтык улэлии-хамсыы сылдыалларыттан бийиги о5олуу сэмэйдик уорэбит.

Куутэр тумуктэрбит

1. О5о киьи быьыьытынан кэрэ майгылаах, утуону элбэтэр кыабын арыьыахтаах.
2. О5о бэйэтин комускэнэр, атын киьини харыстыыр ойдобулун инэриниэхтээх.

3. Бэйэни иитинииттэн оҕо дьылбата, инники кэскилэ тутуруктаах буоларын ойдуохтээх.
4. Коллективка дьон-сэргэ мустар сирдэригэр тутта-хапта сылдыыы сизэригэр уорэниэхтээх.
5. Оҕо куннээби режимин соптоохтук аттарынан тутууа уорэнэн тахсыахтаах.
6. Бэйэтин сатаан корунэргэ-харанарга уорэниэхтээх.
7. Дэгиттэр сайдыылаах ыччат иитиллэн тахсыахтаах.

Туйаныллыбыт литература

1. Афанасьев В.Ф. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока. Якутск. Кн. изд-во.1979.
2. Васильев Е.К. Оҕону, ыччаты уууйуу сайдар кэскилэ. Дьокуускай 1998.
3. Лебедкин С.Р. –Хотой Сэмэн. Эдэр тороппуккэ субэлэр. Дьол тууэ. Дьокуускай 2006
4. Оконешникова А.П. Норуот уйулбата – иитэр улэ тирээбэ. Дьокуускай 1996.
5. Оконешникова А.П. Развитие у ребенка способности и таланта. Якутск 1978.
6. Попов Б.Н. Киьи сыыаныгар кэрэ туунан. Дьокуускай 1983
7. Попов Б.Н. Культура семейного воспитания народов севера: прошлоеи настоящее. Якутск 1993.
8. Попова Г.С. Киьитийи сэээнэ. Дьокуускай 2006.Бичик.
9. Попова Г.С. Воспитание детей у народа Саха. Якутск 1998.

10. Чиряев К.С. Олох педагогиката. Дьокуускай 1998

11. Чехордуна Е.П. Педагогическое и этнокультурное взаимодействие микросоциумов якутского села в воспитании и развитии детей. Якутск 2002.

1 сыьыарыы

«Кооччоон кордору» драматической куруьуок былаана

Быһаарыы сурук.

Интернат иитиллээччилэригэр иллэн кэмнэрин туьалаахтык атаарар сыалтан драматической куруьуок тэрийэн ытыахха соп. Ытыллар улэ ситимнээх, суолталаах, костуулээх буоларын туьуттан уонна обону биирдиилээн сайыннарар сыалтан бу куруьуогу тэрийдим. Куруьуок араас саастаах, араас билиилээх оболорго ананар. Манна обо айар дьобура, талаана, тыла-оьо, билиитэ сайдар, дириниир, бииргэ олорорго, улэлииргэ, айарга уорэнэр.

Улэбитин остуоруйаны туруорартан сабалыьыт. Бу – обобо саамай чугас, баай ис хоьоонноох норуот айымньыта. Мантан биьиги норуот олобун, аьычайын, культуратын, ойун-санаатын, танаьын-сабын, туттарын-хаптарын, тылын- оьун, хоьуйар- ойуулуур ньымаларын кытта билсэбит. Араас омук остуоруйаларын уорэтии, икки тылынан (нууччалыы, сахалыы) толоруу обону кытта угус оруттээх улэни ыьтарга комолоьор. Ол курдук:

- санарар дьобуру сайыннарар;

-нойосуустаабын ойу-ойго тутууну сайыннарар, ыарахан тутуллубат дорбооннору сатаан санарга комолобор;

- сана тыллары, этиилэри, ситимнээх тыллары биллэрэр;

- тылбаастыырга уорэтэр;

- музыкальнай айымнылары , композитордары, художниктары билиигэ, суруйааччылар, араас омуктар олохторун, уратыларын ойдообуннэ хайысха бизэрэр;

Сыала:

О5о билиитин диринэтии, дьобурун сайыннарыы;

Сорук:

Остуоруйалары, сценкалары аабыы, уорэтии;

О5о санарар дьобурун сайыннарыы;

Сценической культураба уорэтии;

№	Бытыллар мероприятиялар.	Кунэ - дьыла	Чааба
1.	О5о5о драм. курууок улэтин, сыалын, соругун билииннэрии; Остуоруйалары аабан геройдарын билсии;	Алтынны	1ч.
2.	О5олор таптыыр геройдарын уруууйдаан, кинилэр тустарынан кэпсэтэн, санаа атастабыы; Сана дьыллаабы бал-маскарадка остуоруйа туруоруутун субэлэьи;	Сэтинны	2ч.
	О5олорго санарар дьобурдарын корон, собулуур геройдарынан оруоллары бизэрии;		1ч.
3.	Сана тыллары, этиилэри, ситимнээх тыллары уорэтии, биллэрии;		1ч.

	Санарар дьобурдарын сайыннарыы; . Ойго тутууну сайыннарыы, ыарахан туттуллубат тыллары сатаан санарарга комолобуу; Сана дьыллаабы бал-маскарадка : Ш.Пьеро «Золушка» остуоруйата.	Ахсынны	1ч.
			1ч.
4	Сценка: А.Хабарова «Сыаналаах тобо»; « Бэйэни дьааныы»;	Тохсунньу	
5	Сценка: «А5ам курдук буолуом»; « Эьэм мэтээлэ»;	Олунньу	
6	Сценка: И.А.Агапова «Мы не плачем не деремся, а хохочем и смеемся»; И.Семенов «Эбэм аата»	Кулун тутар,	
7	Инценировка: А.Вольский «Птицы Помогите!». И.Семенов «Мин а5ам»	Муус-устар	
8.	Сценка: Тыыл олобуттан.		
9.	Сценка: Толко.	Ыам ыйа.	

2

Сыыарыы

**Бүтэрбит выпускницаларбыт Матвеева Валентина, Мякишева Лена,
Алексеева Вероника ба5а санаалара**

«Интернакка мин, Валенитина 8 сыл, Лена, Вероника 7 -10 сыл олорон оскуоланы ситиьиилээхтик бүтэрбиппит. Олорбут интернаппытын олус истинник саныыбыт. Интернат биьиэхэ чаччы да иккис диэбит буолбута. Куруутун ыраас, сылаас, минньигэс астаах дьыэ5э элбэх о5о буолан олус эйэлээхтик, биир дьыэ кэргэн курдук олорбуспут.

Интернаппытыгар биьиги туспутугар дьин ис сурэхтэн кыанар утуо дьон улэлиллэр. Элбэ5и субэлээн-амалаан, кыайбатахха комолоьон, соро5ор уоскутан,

25

атаахтатан, санаабытын котогон, ийэбит тэнэ буолбуттара. Умнубаппыт бары бииргэ: тороптуттэр, оболор, иитээчилэр буолан автобуьунан Хатын-Арыы орто оскуолатыгар опыт атастаан, концерт кордорбушпутун, араас корудьуостээх, долгутуулаах сценкалары туруобушпутун, сыллата уорэх тумугунэн ситиьиилэрбитигэр араас номинацияларга тиксэн элбэх бэлэх-туьах ылан айылбаба походтуурбутун, торообут куннэри кордоохтук бэлиэтири, сана дьылы остуоруйа алыптаах эйгэтигэр корсууну. Бары иитээчилэргэ утуо-сылаас сыьынныт, улахан олоххо бэлэмнээбиккит иьин истин махталбытын этэбит».

Интернакка ииппит, уэрэппит-такайбыт оболорбут бу курдук истин махталлара- биьиги улэбит тумугэ, ситиьиэтэ.